

MÖVZU: «*Beynəlxalq kosmos hüququ*»

P L A N:

1. Beynəlxalq kosmos hüququnun anlayışı, mənbələri və prinsipləri
2. Kosmik fəzanın və səma cisimlərinin beynəlxalq hüquqi rejimi
3. Kosmik obyektlər və kosmonavtların statusu.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. **R.F.Məmmədov** —Beynəlxalq hüquq. Dərslük (tərcümə). Bakı, 2002.
2. **L.H.Hüseynov** — Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı, 2000.
3. **Ö.M.Kolosoov, V.İ.Kuzneüov** «Mejdunarodnoe pravo». Uçebnik. M., 2006.
4. **Q.V.İqnotenko** «Mejdunarodnoe pravo». Uçebnik. M., 2008.
5. **K.A.Bekəşev** «Mejdunarodnoe publiçnoe pravo». Uçebnik. M., 2009.

GİRİŞ

Kosmos hüququnun pozitiv hüquq çərçivəsində düşündükdə, nəzərə çarpan ilk xüsusi normalarının ümumi olaraq beynəlxalq müqavilələrə əsaslanmasıdır. Buna görə mövcud halı ilə kosmos hüququ əsas olaraq, beynəlxalq hüquq normaları ilə idarə olunur və onun bir altsahəsidir. Yəni, kosmos hüququ bir çox hüquq sahəsinin əksinə olaraq, beynəlxalq hüquq çərçivəsində yaranmış, inkişaf etmiş, daha sonra isə milli qanunvericiklərə daxil edilmişdir.

Beynəlxalq kosmos hüququnun anlayışı, predmeti və mənbələri.

Beynəlxalq kosmos hüququ-səma cisimləri də daxil olmaqla, kosmik məkanın hüquqi rejimini müəyyən edən və kosmik fəaliyyətin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini tənzimləyən beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin məcmusudur.

Bu hüquq və vəzifələr beynəlxalq hüququn həm beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrini tənzimləyən ümumi prinsip və normalarından, həm də kosmos məkanından və kosmik fəaliyyətdən istifadənin xüsusiyyətlərini əks etdirən xüsusi prinsip və normalardan irəli gəlir.

Kosmik fəaliyyət prosesində (kosmik obyektlərin buraxılmasında subyektlər arasındakı, praktiki məqsədlər üçün kosmos texnikasından istifadə prosesindəki hüquq münasibətləri) beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi beynəlxalq kosmos hüququnun predmetini təşkil edir.

Beynəlxalq kosmos hüququ əsasən müqaviləli hüquq kimi formalaşır.

Əsas müqaviləli mənbələr aşağıdakılardır: Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla kosmik məkanın tədqiqi və ondan istifadə üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında 1967-ci il Müqaviləsi (kosmos üzrə Müqavilə); Kosmonavtların xilas edilməsi, onların qayıtması və kosmik məkana buraxılmış obyektlərin qayıtması haqqında 1968-ci il Sazişi (kosmonavtların xilas haqqında Saziş); Kosmik obyektlər tərəfindən vurulmuş zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyası; Kosmik məkana buraxılmalı olan obyektlərin qeydiyyatı haqqında 1975-ci il Konvensiyası; Dövlətlərin Ayda və digər səma cisimlərində fəaliyyəti haqqında 1979-cu il Sazişi (Ay haqqında Saziş).

Beynəlxalq kosmos hüququnun ayrı-ayrı normaları hərbi sahədə, radorabitədən istifadə sahəsində hüquq münasibətlərini tənzimləyən digər beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulur.

Dövlətin göstərilən müqavilələrin iştirakçısı olmadığı və ya hər hansı bir məsələnin müqavilələrlə tənzim edilmədiyi halda adət-hüquq normaları fəaliyyət göstərir. Onların məzmunu BMT Baş Məclisinin ümumi təcrübəni (məsələn, peyklərin köməyi ilə televiziyanın verilişlərinin həyata keçirilməsi, hava və kosmos

məkanının dəniz səviyyəsindən 100 km-ə yaxın yüksəklikdə fərqləndirilməsi və s.) əks etdirən bir çox qətnamələrində açılır.

Beynəlxalq kosmos hüququnun obyekt və subyektləri. Beynəlxalq kosmos hüququnun obyektini kosmik məkandan (dəniz səviyyəsindən 100 km-ə yaxın yüksəklikdən başlayaraq yerüstü məkandan) istifadə ilə əlaqədar olaraq yaranan hüquq münasibətləri, Günəş sistemi planeti, Ay, süni kosmos obyektləri və onların tərkib hissələri kosmik heyətlərin hüquqi statusu, kosmik fəaliyyətin nəticələrindən (məsələn, Yerə kosmosdan məsafəli öyrənilməsinin məlumatlarından, Yerə səma cisimlərindən gətirilmiş materiallardan və s.) istifadənin hüquqi recimidir.

Beynəlxalq ümumi hüquq subyektləri, yəni başlıca olaraq dövlətlər və hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən, kosmik fəaliyyəti bilavasitə özləri həyata keçirməyən, lakin onun həyata keçirilməsində digər subyektlərlə hüquq münasibətlərində çıxış edən təşkilatlar beynəlxalq kosmos hüququnun subyektləridir.

Beynəlxalq kosmos hüququnun əsas prinsipləri. Beynəlxalq kosmos hüququnun prinsipləri Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla kosmik məkanın tədqiqi və onlardan istifadə üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında 1967-ci il Müqaviləsində təsbit edilmişdir.

Beynəlxalq kosmos hüququnun aşağıdakı prinsipləri fərqləndirilir: kosmosun tədqiqindən və ondan istifadədən bəşəriyyətin rifahı naminə istifadə olunması; kosmosun tədqiqində və ondan istifadədə bütün dövlətlərin hüquq bərabərliyi; kosmosun milli cəhətdən mənimsənilməsinin qadağan olunması; kosmik fəaliyyətin beynəlxalq hüquqa uyğunluğu; kosmosun elmi tədqiqatlar üçün azadlığı; Aydan və digər səma cisimlərindən müstəsna dərəcədə dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi; bütün milli kosmik fəaliyyətə görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti; kosmik obyektlərə vurduqları ziyana görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti; kosmosun tədqiqi və ondan istifadə zamanı dövlətlərin əməkdaşlığı və bir-birinə qarşılıqlı yardımı; dövlətlər tərəfindən onların öz registrlərinə daxil

edilmiş kosmik obyektlər üzərində yurisdiksiyanın və nəzarətin saxlanması; dövlətlərin kosmosu zərərli çirkləndirmədən qorumaq sahəsində vəzifəsi.

Kosmik fəzanın və səma cisimlərinin, kosmik obyektlərin beynəlxalq-hüquqi statusu.

Kosmik məkanın və səma cisimlərinin hüquqi rejimi. Bu recimin ünsürlərinin əksəriyyəti kosmos və səma cisimləri üçün eynidir. Kosmos üzrə Müqavilənin demək olar ki, bütün maddələrində «Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla kosmik məkan» terminlərindən istifadə olunur. Yəni onların hüquqi rejimi nöqtəyi-nəzərdən aralarında heç bir prinsipial fərqlər yoxdur.

Beynəlxalq kosmos hüquq normalarına uyğun olaraq kosmik məkan və səma cisimləri heç bir ayrı-seçkilik olmadan bərabərlik əsasında bütün dövlətlər tərəfindən tədqiq edilmək və istifadə üçün açıqdır. Onlar öz üzərlərində suverenliyin elan edilməsi, nə istifadə və zəbt etmə, nə də hər hansı digər vasitələr yolu ilə milliləşdirilə bilməzlər. Bununla yanaşı, kosmik məkan və səma cisimlərinin rejimi arasındakı fərqləri də nəzərə almaq zəruridir. Kosmosdan fərqli olaraq Ay və digər səma cisimləri müstəsna dərəcədə dinc məqsədlər üçün istifadə olunmalıdır. Onlarda hərbi bazalar, qurğular və qoruyucular yaratmaq, hər hansı növdən olan silahları sınaqdan keçirmək, hərbi manevrlər etmək, güc və ya silah tətbiq etməklə hədələmək, hər hansı digər düşmənçilik hərəkətləri və ya onları etməklə hədələmək qadağan olunur.

Ay haqqında 1979-cu il Sazişinə görə, Ay və onun təbii ehtiyatları bəşəriyyətin ümumi mirasıdır. Bu sazişin iştirakçıları öz üzərlərinə ayın təbii ehtiyatlarından istifadənin reallaşdığı vaxt onların istifadəsinin beynəlxalq rejimini müəyyən etmək vəzifəsini götürmüşdür.

Ayın geostasionar orbit (GSO) kimi məşhur olan hissəsi əhəmiyyətə malikdir. GSO yer ekvatorunun səthində 36 min km-ə yaxın yüksəklikdə məkan dairəsindən ibarətdir. Bu məkana buraxılan peyk bucaq sürəti ilə Yerə öz oxu ətrafında fırlanmasının bucaq sürəti bərabər olduqda peykin Yer ətrafında dövr etməsi başlayır. Bunun nəticəsində peyk sanki müəyyən nöqtədən asılmış kimi, Yerə üzərinə nisbətə praktiki olaraq hərəkətsiz vəziyyətdə qalır. Bu, peyklərdən

praktiki istifadənin bəzi növləri üçün (məsələn, bilavasitə televiziya verilişlərinin həyata keçirilməsi üçün) optimal şərait yaradır.

Bir sıra ekvator ölkələri 1976-cı ildə Boqatada (Kolumbiya) keçirilən konfransda GSO-nun onların ərazilərinin müvafiq olan seqmentlərinə etiraz edərək bəyan etmişlər ki, bu kosmosun mənimsənilməməsi prinsipinə ziddir.

Kosmik obyektlərin hüquqi statusu.

Kosmik obyektlər və onların tərkib hissələri üzərində mülkiyyət hüququ onların Yerə qaytarılmasınadək toxunulmamış qalır. Kosmik obyekt buraxan dövlətin ərazisindən kənarında aşkar edilmiş kosmik obyektlər həmin dövlətə qaytarılmalıdır. Lakin əgər kosmonavtların kosmik gəmini buraxan dövlətə qaytarmağa dair yuxarıda xatırladılan öhdəliyi qeyd-şərtsiz öhdəlikdirsə, onda bu dövlət öz kosmonavtlarının axtarışı və xilas edilməsilə bağlı əməliyyatlara sərf edilmiş məsrəfləri ödəməyə borclu deyildir, ancaq kosmik obyektləri və ya onların tərkib hissələrini həmin obyekt buraxan dövlətə qaytarmaq məcburidir. Kosmik obyektləri və ya onların tərkib hissələrini mənsub olduğu dövlətə qaytarmaq zəruridir. Çünki kosmik obyekt buraxan dövlət, əvvələn, bu barədə xahiş edir, ikincisi isə, tələb üzrə tanınmalı olan məlumatları təqdim edir. Kosmik obyektin və ya onun tərkib hissələrinin həmin obyekt buraxan dövlətə qaytarılmasına sərf edilmiş məsrəflər obyektin aşkar edilməsi və qaytarılması üzrə əməliyyatları həyata keçirmiş dövlət tərəfindən ödənilir.

Kosmik məkana buraxılan obyektlərin qeydiyyatı haqqında 1975-ci il Konvensiyasına görə, kosmosa buraxılmış hər bir obyekt milli registrə daxil edilmək yolu ilə qeydiyyatdan keçirməlidir. BMT-nin Baş katibi kosmik obyektlərin reyestrini aparır. Kosmik obyekt buraxan dövlətlər tərəfindən hər bir kosmik obyekt barəsində verilən məlumatlar həmin reyestrə daxil edilir.

1990-cı ildə Rusiyanın, ABŞ-ın və AFR-in hüquqşünasları pilotlu kosmik uçuşlar haqqında Konvensiyanın layihəsini işləyib hazırlamışdır. Beynəlxalq Kosmos Hüququ İnstitutu bu qeyri-rəsmi layihəni BMT-nin kosmik məkandan dinc məqsədlərlə istifadə üzrə Komitəsinin hüquq yarımkomitəsinə vermişdir. Həmin layihəyə uyğun oalraq «heyət» termini kosmik uçuş gedişində peşə

fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərə tətbiq edilir. Bu, o deməkdir ki, kosmik obyektin bortunda heyətlə yanaşı digər şəxslər (kosmik gəminin heyəti) də yerləşə bilər. Layihə pilotlu kosmik gəminin komandirinin səlahiyyətlərinin siyahısını da nəzərdə tutur. Dövlətlər, kosmik məkanın tədqiqində və ondan istifadədə iştirak edən şəxslərin təhlükəsizliyini maksimum dərəcədə təmin etməyə borcludurlar. Maddələrdən biri kosmosda kosmik heyətlər tərəfindən qarşılıqlı yardımla göstərilməsinə həsr edilmişdir.

Uçuş zamanı havada və kosmik məkanda yerləşən aerokosmik nəqliyyat sistemlərinin hüquqi statusu problemi doktrinal planda müzakirə olunur.

Kosmonavtların hüquqi vəziyyəti.

Kosmos üzrə Müqaviləyə uyğun olaraq kosmonavtlara «bəşəriyyətin kosmosa göndərilən elçiləri» kimi baxılır. Hüquqşünasların əksəriyyətinin fikrincə, bu müddəə, hər şeydən əvvəl, konkret-hüquqi deyil, təntənəli-deklorativ xarakter daşıyır və o, kosmonavta hansısa «dünya vətəndaşı» milli statusu verən hal kimi təfsir edilə bilməz.

Kosmonavtların və kosmik obyektlərin konkret xarakteristikası (süni mənşəli obyektlər, yəni səma cisimlərindən fərqli olaraq insan tərəfindən yaradılan obyektlər nəzərdə tutulur) beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlətlər qəza, bədbəxtlik, xarici əraziyə, yaxud açıq dənizə məcburi və ya qarşıda durmayan enmə baş verdiyi halda kosmonavtlara hərtərəfli yardım göstərməyə borcludurlar. Belə situasiyalarda kosmonavtlar təhlükəsizlikdə olmalı və onların kosmik gəmilərinin qeydiyyatı olan dövlətə dərhal qaytarılmalıdırlar. Səma cisimləri də daxil olmaqla kosmosda fəaliyyəti həyata keçirərkən müxtəlif dövlətlərin kosmonavtları bir-birinə mümkün köməyi etməlidirlər.

Kosmik məkanda kosmonavtların həyat və sağlamlığı üçün təhlükəli olan halları müəyyən edən dövlətlər bu barədə dərhal məlumat verməyə borcludurlar. Kosmik gəminin heyəti kosmik məkanda, o cümlədən, səma cisimlərində olduqları zaman gəmilərinin qeydiyyatı olan dövlətin yurisdiksiyası və nəzarəti altında qalırlar.

Beynəlxalq kosmos hüququnda məsuliyyət.

Beynəlxalq kosmos hüquq normalarının pozulmasına görə məsuliyyəti kosmik fəaliyyətin həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq dövlətlər, hökumət təşkilatları və ya qeyri-hökumət təşkilatları — dövlətlərin hüquqi şəxsləri daşıyırlar. Kosmosda fəaliyyətin beynəlxalq təşkilat tərəfindən həyata keçirildiyi halda həm bu təşkilatın özü, həm də bunda iştirak edən dövlət birgə (solidar) məsuliyyət daşıyır.

Əgər hüququayyğun kosmik fəaliyyət gedişində xarici dövlətə və ya onun fiziki hüquqi şəxslərinə ziyan vurularsa, zərərin ödənilməsi vəzifəsi kosmik obyektin buraxılmasını həyata keçirən və ya təşkil edən, habelə obyektin buraxılmasını və ya onun quraşdırılmasını təşkil edən dövlətin üzərinə düşür.

Maddi məsuliyyətin realizə olunması qaydası Kosmik obyektlər tərəfindən vurulmuş ziyana görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyası ilə müəyyən edilmişdir.

Konvensiya ziyan anlayışına həyatdan məhrum olmanı, bədən xəsarətini və ya sağlamlığa ağır xəsarətlər yetirilməsini, yaxud dövlətlərin fiziki və ya hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların əmlakının məhv edilməsini və ya onlara xəsarət yetirilməsini daxil edir.

Ziyan Yerin üzərində və ya hava gəmisində uçuşda olduğu zaman vurulduğu halda, bu məsuliyyət obyektiv xarakter daşıyır. Bir dövlətin kosmik obyektini digər dövlətin kosmik obyektinə Yerin üzəri ilə yanaşı, istənilən yerdə vurulmuş ziyana görə məsuliyyət təqsir prinsipinə əsaslanır.

Kosmik fəaliyyətin tətbiqi növlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimi.

Yerdə bilavasitə praktiki əhəmiyyətə malik olan tətbiq növlərini tətbiqi kosmos fəaliyyəti adlandırmaq qəbul edilmişdir. Onların beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi zərurəti fəaliyyətin bu növlərinin nəticələrinin qlobal xarakteri ilə müəyyən edilir.

BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 1961-ci il tarixli 1792 (XVI) sayılı qətnaməsinə uyğun olaraq peyklərin köməyi əlaqə ayrı-seçkiliyi istisna edən ümumdünya prinsipləri əsasında bütün dövlətlər üçün məqbul hesab olunur.

Qarşılıqlı maneələrin qarşısının alınması və səmərəli fəaliyyət məqsədilə peyk elektrorabitəsinin istismarının əlaqələndirilməsi Beynəlxalq Elektrorabitə İttifaqı (BEİ) çərçivəsində həyata keçirilir.

BEİ-nin 1992-ci il 44-cü maddəsində müəyyən edilmişdir ki, radorabitə üçün zolaq sıxlığının istifadə zamanı BEİ üzvləri geostasionar peyklərin sıxlıq və orbitinin üzvi təbii ehtiyatları olduğunu nəzərə alırlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusi tələbatlarını və bəzi ölkələrin coğrafi şəraitini nəzərə almaqla bu orbit və sıxlığa ədalətli yolu təmin etməkdən ötrü həmin ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməlidir.

Fərdi televiziya qəbuledicilərində bilavasitə qəbul edilə bilən signal rabitəsinə peykdən işıqlandırmağa imkan verən texnikanın yaradılması bilavasitə beynəlxalq televiziya verişlərinin (BBTV) həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi zərurətinə gətirib çıxarmışdır.

1982-ci ildə BMT-nin Baş Məclisi bilavasitə beynəlxalq televiziya verilişləri üçün dövlətlər tərəfindən Yerə süni peyklərdən istifadənin prinsiplərini qəbul etmişdir. Bu sənədə uyğun olaraq BBTV-nin xidməti dövlətlər arasında bağlanan sazişlər və razılaşmalar əsasında yaradıla bilər. Sonradan isə BBTV-də hər hansı xüsusi sazişlərin bağlanmadığı hallarda da istifadəyə yol verilir.

Kosmosdan Yer səthinin fotosəklinin çəkilməsinin və onun şüalarını əks etdirən tədqiqatların köməyi ilə Yerə səthi haqqında məlumatların alınması imkanı Yerə məsafəli öyrənilməsi (YMÖ) və YMÖ-dən istifadə üzrə fəaliyyətin beynəlxalq-hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi zərurətini meydana çıxardı. YMÖ-nün köməyi ilə qurunun, okeanın və Yer atmosferinin ünsürlərinin vəziyyətini müəyyən etmək, Yerə təbii ehtiyatlarını, antropogen obyektləri və təsisatları öyrənmək olar. Silahların məhdudlaşdırılması və tərksilah olma haqqında müqavilələrə əməl edilməsinə kosmik nəzarət YMÖ-nün müxtəlifliklərindəndir.

1986-cı ildə BMT-nin Baş Məclisi Kosmos məkanından Yerə məsafəli öyrənilməsinə dair prinsiplər qəbul etmişdir. Həmin prinsiplərə uyğun olaraq kosmosdan xarici ərazilərin öyrənilməsi hüququayğundur və dövlətlər bu sahədə

beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına yardım etməyə borcludurlar. Öyrənən dövlətlər öyrənilən dövlətlərə onların ərazilərinin öyrənilməsinə aid olan ilkin məlumatları verməyə borcludurlar. Məlumat və informasiyalar düşünülmüş ödəmə şərtləri ilə verilir, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyac və mənafeləri diqqət mərkəzində olur. Öyrənən dövlətlər ərazisi öyrənilən dövlətin xahişi ilə onunla məsləhətləşmələr aparmalıdır.

1992-ci ildə BMT-nin Baş Məclisi Kosmik məkanda nüvə enerjisi mənbələrindən istifadəyə dair Prinsiplər qəbul etmişdir. Bunun işlənilməsinə «Kosmos-954» Yer süni sovet peykinin qəzaya uğraması səbəb olmuşdur. Qəza nəticəsində 1978-ci ildə Kanada ərazisinin şimal hissəsində radioaktiv zəhərlənmə baş vermişdir.

Bu sənəd kosmik obyektlərin bortunda nüvə enerji mənbələrindən istifadənin praktiki məqsədəuyğunluğundan irəli gəlir. Bu zaman dövlətlər adamların və biosferin radioloji təhlükələrdən müdafiəsi üçün səy göstərməlidirlər. Nüvə enerjisi mənbələrindən kifayət qədər yüksək orbitlərdə planetlərarası uçuşlarda, Yərə yaxın orbitlərdə isə kifayət qədər yüksək orbitlərdə emal olunmuş obyektlərin saxlanması şərti ilə də istifadə edilə bilər. Enerjinin nüvə mənbələrinin kosmosa buraxılmasınadək onların təhlükəsizliyinin ekspert qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Buraxılanadək qiymətləndirilmənin nəticələri nəşr edilməli və BMT-nin baş Katibinə məlumat verilməlidir. Radioaktiv materialların Yərə gətirilməsindən təhlükənin yarandığı halda da məlumat verilir.

Kosmosda enerjinin nüvə mənbələrindən istifadə ilə əlaqədar bütün milli fəaliyyətə görə dövlətlər beynəlxalq məsuliyyət daşıyırlar. Dövlətlər ziyana görə də maddi məsuliyyət daşıyırlar. Bu zaman ziyan anlayışına zəhərlənmiş ərazilərin axtarışı, təxliyyəsi və təmizlənməsi üzrə aparılmış əməliyyatlara çəkilən əsaslandırılmış xərclər də daxil edilir.

Kosmosda hərbi istifadənin beynəlxalq-hüquqi məhdudlaşdırılması. Atmosferdə, kosmik məkanda və su altında nüvə silahlarının sınaqdan çıxarılmasının qadağan edilməsi haqqında 1963-cü il müqaviləsi onun

iştirakçılara kosmik məkanda nüvə silahının sınaq partlayışlarının və hər cür digər nüvə partlayışlarının qarşısını almağı bir vəzifə olaraq tapşırır.

Kosmos üzrə müqavilə Yer ətrafı orbitə nüvə silahlı hər hansı obyektin və ya kütləvi qırğın silahlarının hər hansı növlərinin çıxarılmasını, səma cisimlərində belə silahın quraşdırılmasını və kosmik məkanda yerləşdirilməsini qadağan edir. O, habelə Aydan və digər səma cisimlərindən müstəsna dərəcədə dinc məqsədlər üçün istifadə olunmasını vəzifə hesab edir.

Təbii mühitə hərbi və ya təsir vasitələrindən hər hansı düşməncəsinə istifadənin qadağan edilməsi haqqında 1977-ci il Konvensiyası ilə digər dövlətin dağıdılması, ona itki verilməsi və ya ziyan vurulması üsulları qismində, o cümlədən təbii proseslərdən bilə-bilə istifadə etmək yolu ilə kosmik məkannın dəyidirilməsi üçün belə növ təsire doğru hərəkət etmək qadağan olunur.

Deməli, Ayın və digər səma cisimlərinin tam demilitarizasiya və kosmik məkannın qismən demilitarizasiya edilməsi (beynəlxalq hüquq bortunda adi silahlar olan obyektlərin kosmosda yerləşdirilməsini, habelə uçuşun kosmosda obyektin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmadığı halda nüvə silahı və kütləvi qırğın silahlarının digər növlərinin olduğu obyektlərin kosmosda uçuşunu qadan etmir) haqqında danışmaq olar.

Beynəlxalq hüquq doktrinasında qeyd edilir ki, kosmosdan şərti qeyri-təcavüzkar məqsədlər üçün istifadə olunması (məsələn, təcavüzün dəf edilməsi və BMT Nizamnaməsinə müvafiq surətdə beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi müdafiə etmək məqsədləri üçün) qadağan edilməmişdir.

Kosmosun hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməsinin fəvqəladə təhlükəliliyi o zaman SSRİ hökumətini kosmosun tam demilitarizasiyalaşdırılması və neytrallaşdırılması təşəbbüsü ilə çıxış etməyə vadar etmişdi. 1981-ci ildə o, BMT-yə kosmik məkanda istənilən növdən olan silahların yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında Müqavilə bağlanması barədə təkliflə, 1983-cü ildə isə kosmik məkanda və kosmosdan Yerə münasibətdə qüvvə tətbiq edilməsinin qadağan edilməsi haqqında Müqavilə layihəsi ilə müraciət etmişdi. Bu layihələr türk-silah üzrə Konfransa təqdim olunmuşdu. 1985-ci ildən Cenevrədə, habelə

nüvə və kosmos silahları üzrə Sovet-Amerika (indi Rusiya-Amerika) danışıqları aparılır.

Beynəlxalq kosmos təşkilatları. 1975-ci ildə əvvəllər mövcud olmuş Avropa Kosmik Tədqiqatlar təşkilatının (GSRO) və raket Daşıyıcılarının Yaradılması üzrə Avropa Təşkilatının (GLDO) birləşdirilməsi yolu ilə Avropa Kosmos Agentliyi (AKA) yaradılmışdır. Təsis aktına uyğun olaraq AKA-nın vəzifəsi kosmos elmlərinin və texnikasının tədqiqi və tətbiqindən müstəsna dərəcədə dinc məqsədlər üçün istifadə sahəsində Avropa dövlətlərinin əməkdaşlığını yaratmaqdan və inkişaf etdirməkdən ibarətdir. AKA-nın mənzil qərargahı Parisdə yerləşir.

1964-cü ildə Peyklər rabitəsinin qlobal kommertiya sisteminin yaradılmasının müvəqqəti şərtləri haqqında Saziş əsasında Yeri Süni Peykləri vasitəsilə Beynəlxalq Rabitə təşkilatı (İNTELSAT) təsis edildi. 1971-ci ildə İNTELSAT haqqında daimi sazişlər imzalandı. RF də daxil olmaqla 130-dan artıq dövlət İNTELSAT-ın üzvüdür. İNTELSAT-ın vəzifəsi kommertiya əsasında peyk rabitəsinin qlobal sistemin yaratmaqdan və onun istismarından ibarətdir. İNTELSAT-ın mənzil-qərargahı Vaşinqtonda yerləşir.

1971-ci ildə «İnterpeyk» beynəlxalq krsmik rabitə təşkilatı yaradıldı. Bu təşkilatın məqsədi Yeri süni peykləri vasitəsilə rabitə sisteminin yaradılması və istismarı üzrə üzv-dövlətlərin səylərinin əlaqələndirməkdir. Mənzil-qərargahı Moskvada yerləşir. 1997-ci ildə «İnterpeyk» haqqında yenidən baxılmış sazişlər qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq Dəniz Peyk Rabitəsi Təşkilatı (İNMARSAT) 1976-cı ildə yaradılmışdır. 60-dan artıq dövlət onun üzvüdür. Bu təşkilatın məqsədi fəlakətlər haqqında xəbərdarlıq etmə sisteminin təkmilləşdirmək naminə dəniz rabitəsinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan kosmik seqmenti və dənizdə insan həyatının mühafizəsini təmin etmək, gəmilərin işini və idarə olunması səmərəliliyini yüksəltmək, dəniz ictimai korrespondensiya xidmətini və radiomüəyyənədicinin imkanlarını təkmilləşdirməkdir. İNMARSAT-ın mənzil-qərargahı Londonda yerləşir. Hazırda bu təşkilatın təsisədi aktlarına yenidən baxış üzrə işlər aparılır.

Bir sıra digər beynəlxalq hökumətlərarası kosmos təşkilatları, o cümlədən Ərəb Peyk Rabitəsi Təşkilatı (ARABSAT), Avropa Peyk Rabitəsi Təşkilatı (EVTELSAT), Meteoroloji peyklərin İstismarı üzrə Avropa Təşkilatı və s. də mövcuddur. Kosmik fəaliyyətin müəyyən istiqamətləri BMT-nin bəzi ixtisaslaşdırılmış müəssisələri — MSG, FAO, VMO, YUNESKO və s. sferasına çıxarlar.

Bir sıra Şərqi Avropa dövlətlərinin və digər dövlətlərin kosmos sahəsindəki əməkdaşlığının hüquqi əsası əsrin dördüdə biri ərzində 1976-cı ildə bağlanmış Kosmik məkanın dinc məqsədlər üçün tədqiqi və ondan istifadədə əməkdaşlıq haqqında Saziş («İnterkosmos» proqramı) olmuşdur. «İnterkosmos» proqramı çərçivəsində əməkdaşlığın əsas istiqamətləri kosmik məkanın fiziki xassələrinin, kosmik meteorologiyasının, kosmik biologiyasının və təbabətin, kosmik rabitənin öyrənilməsi və təbii mühitin kosmosdan öyrənilməsi olmuşdur. Hazırda bu əməkdaşlıq fəal surətdə həyata keçirilmir.

1991-ci il dekabrın 30-da Minskə elə həmin gündə qüvvəyə minən kosmik məkanın tədqiqi və ondan istifadə üzrə birgə fəaliyyət haqqında Saziş imzalanmışdır. Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan həmin sazişin iştirakçılarıdır.

Bu sazişə uyğun olaraq doqquz dövlətin birgə fəaliyyəti dövlətlərarası proqramlar əsasında həyata keçirilməlidir. Onların realizəsi Kosmos üzrə Dövlətlərarası Şura ilə əlaqələndirilir.

Saziş iştirakçıları kosmik məkanın tədqiqi və ondan istifadə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına və beynəlxalq müqavilələr üzrə əvvəllər SSRİ tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklərə tərəfdar olduqlarını təsdiq etmişlər. Saziş SSRİ-nin tərkibində olduqları zaman iştirakçı-dövlətlərin ərazilərində yerləşmiş kosmik komplekslərin və kosmik infrastruktur obyektlərin qorunub saxlanması məqsədəuyğunluğunu əsas tutur.

Ən nüfuzlu beynəlxalq qeyri-hökumət kosmos təşkilatları Kosmik Məkanın Tədqiqi üzrə Komitə (KOSSPAR) və Beynəlxalq Astronavt Federasiyasıdır (BAF),

KOSPAR 1958-ci ildə Elmi İttifaqların Beynəlxalq Şurasının təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Komitənin əsas vəzifəsi kosmik texnikadan istifadə ilə əlaqədar elmi tədqiqatların bütün sahələrində tərəqqiyə yardım etməkdir. KOSPAR-ın tərkibinə elmlər akademiyaları və 40-a yaxın dövlətin milli onlara bərabər tutulan müəssisələri, habelə ondan artıq beynəlxalq elmi ittifaq daxildir.

BAF rəsmi şəkildə 1952-ci ildə təsis edilmiş, lakin onun yaranması zaman etibarı ilə 1950-ci il hesab olunur. Həmin ildə qərbi Avropanın bir sıra ölkələrinin və Argentinanın astronaut cəmiyyətləri kosmosda uçuş problemləri ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatının yaradılmasını qərara almışlar. Federasiyanın məqsədlərinə astronautlığın inkişafına yardım etmək, onun haqqında bütün mümkün məlumatları yaymaq, astronautlığın bütün istiqamətlərinin inkişafında ictimaiyyətin maraqlarını stimullaşdırmaq və onlara tərəfdar çıxmaq, hər il astronaut konqreslərin çağırmaq və sairədir. BAF-ın tərkibinə aşağıdakılar daxildir: birincisi, milli üzvlər — müxtəlif ölkələrin astronaut cəmiyyətləri (Rusiyadan belə üzv Rusiya akademiyası yanında «İnterkosmos» Şurasıdır); ikincisi, mütəxəssislər hazırlayan və kosmik tematika üzrə tədqiqatlar aparan müxtəlif təhsil müəssisələri; üçüncüsü, müvafiq beynəlxalq təşkilatlar. BAF-ın tərkibinə 110-dan artıq üzv daxildir. 1960-cı ildə BAF Beynəlxalq Astronavtika Akademiyası (BAA) və Beynəlxalq Kosmos Hüququ İnstitutu (BKHI) təsis etmişdir. Bu təsisatlar sonradan BAF-la sıx əməkdaşlıq edən müstəqil təşkilatlar olmuşdur.

Kosmosun mənimsənilməsində bəşəriyyətin nailiyyətləri, bu fəaliyyətin qlobal xarakteri, onun həyata keçirilməsinin yüksək xərcləri kosmik məkanın tədqiqi və onlar istifadə üzrə səyləri birləşdirən və əlaqələndirən Ümumdünya Kosmos Təşkilatının yaradılması haqqında məsələni gündəliyə gətirir. 1986-cı ildə SSRİ belə təşkilatın təsis edilməsi haqqında BMT-yə təklif vermiş və ÜKT-nin məqsədlərini, funksiyalarını, strukturunu və maliyyələşdirilməsi qaydasını əks etdirən Nizamnaməsinin əsas müddələrinin layihəsini təqdim etmişdir. Bu təklifdə, o cümlədən kosmosun dinc şəkildə mənimsənilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və dərinləşməsi ilə yanaşı, ÜKT-nin kosmik məkanda

silahlanmanın qarşısının alınması üzrə gələcək sazişlərə əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirməsi nəzərdə tutulurdu.

Beynəlxalq kosmos hüququnun məcəlləşdirilməsi və mütərəqqi inkişafın aktual problemləri. 1966-cı ildən BMT-nin Kosmos üzrə Komitəsində hava və kosmos məkanını demilitasiyası haqqında məsələ nəzərdən keçirilir. Lakin bu problemi necə tənzimləmək məsələsinə münasibətdə razılığa hələ də nail olunmur. Kosmik məkana çıxmaq və ya Yerə qayıtmaq üçün kosmik obyektlərə xarici hava məkanı vasitəsilə dinc uçuş hüququ verilməklə hava ilə kosmik arasında okean səviyyəsini 100 km-dən yuxarı aşmayan yüksəklikdə şərti sərhədlərin müəyyən edilməsinə bir sıra dövlətlər tərəfdar çıxırlar.

Bəzi ölkələr belə hesab edirlər ki, hazırda belə «özbaşına» sərhədlərin müəyyən edilməsinə zərurət yoxdur, ona görə ki, bunun olmaması kosmosun müvəffəqiyyətli mənimsənilməsinə mane olmur və hər hansı praktiki çətinliklərə gətirib çıxarmır.

Bir çox dövlətlər belə hesab edir ki, QSO-nun istismarı məhdudlaşdırılmış təbii ehtiyatdır və onun əlavə olaraq beynəlxalq-hüquqi tənzimləməyə ehtiyacı vardır. QSO-dan rəşional və ədalətli istifadənin təmin edilməsinin yolları və vasitələri delimitasiya məsələləri ilə birlikdə BMT-nin kosmos üzrə hüquq yarımkomitəsində müzakirə olunur.

Kosmosda sayı artan dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların daha fəal fəaliyyəti kosmik mühitə təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq son illərdə kosmos tullantıları problemi diqqəti daha artıq cəlb edir.

Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, buraxılma və kosmosda müxtəlif obyektlərin fəaliyyəti nəticəsində faydasız predmetlərin - işlənmiş manevr pillələri və mühərriklərinin, müxtəlif müdafiə örtüklərinin və s. böyük sayı toplanmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, əvvələn, orbital-mexanika qanunlarının gücü ilə belə predmetlər kifayət qədər yüksək kosmik orbitlərdə Yer ətrafında fırlanır və onlar atmosferin sıx qatlarına daxil olanadək, hələ bir çox illər ərzində orada qalacaqdır; ikincisi, obyektlərin kosmosda yerləşməsinin böyük sürəti kosmik obyektlərin fəaliyyəti üçün fatal nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Bir çox alimlərin fikrincə, kosmos tullantıları uçan obyektlər də daxil olmaqla, kosmik obyektlər üçün artmaqda olan təhlükə yaratmağa başlayır. Kosmos tullantıları haqqında məsələ kosmos üzrə Komitənin Elmi-texniki yarımkomitəsinin gündəliyinə daxil edilmişdir. Bu, həmin problemin elmi-texniki aspektlərini öyrənməkdən irəli gəlir və müvafiq hüquqi tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına şərait yaradır. Belə hüquqi tədbirlər kosmik məkanın çirkləndirilməsindən qaçmağa dair Kosmos üzrə Müqavilə ilə müəyyən edilmiş ümumi öhdəlikləri zənginləşdirir və onu konkretləşdirir.

1996-cı ildə BMT-nin Baş Məclisi BMT-nin Kosmos üzrə Komitəsinin gündəliyinə yeni bənd - «Kosmos üzrə mövcud olan müqavilələrin qüvvəsinin nəzərdən keçirilməsi» bəndini daxil etmişdir. Söhbət inkişaf edən təcrübə əsasında onlarda dəyişikliklər və onlara əlavələr etmək haqqında gedə bilər.

N Ə T İ C Ə

Göründüyü kimi, hal hazırda insanlığın gələcəyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən kosmos mədənciliyi ilə bağlı kosmos hüququnda problemlər mövcuddur. Problemlər aşağıdakılardır: 1. Kosmosun mənimsənilməsinə yolverilməməsi; 2. Kosmik tullantılarının azaldılması; 3. Kosmosun təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi; 4. Kosmosun demilitarizasiyası.